

"بسمه تعالی"

نقش محوری مسجد در تأمین اهداف چندمنظوره

عباس همتی

مقدمه

ماهیت مسجد از یک سو، سبب ایجاد ارتباط با خداوند و عالم غیب می‌شود و از طرف دیگر، انسجام اجتماعی گروه‌های مختلف مردم را تقویت می‌کند. همواره در این مکان مقدس همه‌ی امور فرهنگی، اجتماعی، سرطری و علمی رین انجام می‌گرفته است که نشان‌دهنده‌ی بُعد شگرف مسجد است در تداوم حیات اجتماعی جامعه‌ی مسلمانان از آنجاکه مسجد محل امری برای حفظ ثروت ملی بود، خزانه‌ی دولت بی‌بیت‌المال در مسجد جامع‌شهر نگهداری می‌شد. مسجد محل اجتماع فرماندهان سپاه، حضور مؤثر نظامی، تصمیم‌گیری‌های مهم رزمی، صدور فرمان‌های جنگی و بسیج رزمندگان بود. در نهضت‌های صدساله‌ی اخیری ایران، به مسجدها که کانون‌های اصلی مبارزه علیه استبداد بودند بسیار توجه می‌شد و نقش عمده‌ای در به‌ثمررسانیدن نهضت‌ها ایفا کردند. در دوران منتی به لئری جمهوری اسلامی، مسجد جایگاه و کاربردهای جدیدی یافت و در دو برهه‌ی انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی ظرفیت این نهاد اجتماعی آشکار شد.

به‌طورکلی می‌توان گفت، مسجد در سه مرحله از تاریخ ایران نقشی مهم در تحولات کشور داشته است. مرحله‌ی اول کارکرد فرهنگی، فکری و هنری آن است که در معماری و ادبیت ایران جلوه‌گر شده است. در مرحله‌ی دوم کارکردهای اجتماعی مسجد بروز پیدا کرد و جنبش‌های اجتماعی در اطراف آن سازمان یافتند و مرحله‌ی سوم به کارکردهای سرطری مسجد اختصاص دارد که این مورد در دوران انقلاب و جنگ تحمیلی ظاهر شد و خود را در مسائلی سرطری نشان داد مثل مشارکت بسیج سرطری و اعتراض سرطری.

درنهایت، با تذکر این حقیقت که در عصر اوج ارتباطات هنوز بهتری، سالم‌تری و کارآمدتری رسانه مسجد است برای احیا و حفظ جایگاه مسجد پیشنهاد میکنیم که مسجدها از نظر امکانات ظاهری تقویت شوند، بیشتر به وضعیت ظاهری آنها رسیدگی شود کتابخانه‌های مناسب برای مسجدها ساخته یا تقویت شود، امام

جماعت بادقت انتخاب شود تبلیغات مناسب و منطقی باشد و کانون فرهنگی مستقر در مسجد فعال باشد

اشاره

مسجد در تأمین اهداف چند منظوره امت اسلامی نقشی بی‌بدلی دارد. اهداف چند منظوره اسلامی گرچه به‌ظاهر با یکدیگر متفاوت‌اند ولی در مسجد چنان درهم‌تنیده شده‌اند که انسان را به شگفتی وامی‌دارد و اهمیت و جایگاه بی‌نظیری مسجد را جلوه‌گر می‌کند. اینک نقش‌های مختلف مسجد را با هم مرور می‌کنیم:

۱. نقش عبادی

مسجد برای خداپرستان نامی آشناست. در این مکان می‌توان به آرامش قلبی رسید و از محراب عبادت به اوج سپهر کرامت پر کشید. مسجد خواستگاه نور تقوی است که صفای باطن به ارمغان آورد و چراغ معرفت را همواره روشن نگه دارد. مسجد تابشگاه مهر توحید است که با حضور و صفای نورانی‌اش انسان جان تازه می‌گیرد و زندگی طراوت می‌پذیرد. مسجد کانون گرم ایمان است که بندگان را به‌زیر فضائی اخلاقی می‌آرای و مهر، محبت و صفای پاک‌دینان را می‌افزاید. مسجد مدرسه‌ی تکامل انسان‌هاست که با اعتکاف در آن از دلتی فریخته چشم می‌پوشند و یک سر در راه قرب و کمال می‌کوشند. مسجد خانه‌ی سبز است و به نور خداوند قادر بیکتا روشن است و از نسیم دل‌انگیز نماز و ذکر و دعا شاداب است. مسجد گلزار نوبهار است با شمع بهشت که بس روح‌پرور و دلنواز است و درش همواره به روی دین‌باوران خداجوی باز است.

۲. نقش اجتماعی

ماهیت مسجد از یک سو سبب اتحاد ارتباط با خداوند و عالم غیب می‌شود و از سوی دیگر انسجام اجتماعی گروه‌های مختلف مردم را تقویت می‌کند. در جوامع اسلامی، مسجد نقشی محوری داشته است و همواره در کنار این مکان مقدس امور فرهنگی، اجتماعی، سرگسری و علمی رین صورت می‌گرفته است. این امر نشان‌دهنده تأثیری شگرف مسجد در تداوم حیات اجتماعی جامعه‌ی مسلمانان است.

علاوه بر این، دین مقدس اسلام به مسلمانان اخوت اسلامی را سفارش می‌کند و برای برجسته‌شدن برادری

و اخوت تأکیدی می‌کند که «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ»^۱. خداوند تحقق این برادری و استواری را در تهرک به حب‌الله ظن می‌داند: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا»^۲، و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید و پراکنده نشوید

ی‌شک این قطنی توصیف‌های قرآنی و حدیثی ابزاری را نشان می‌دهد که اخوت، اعتصام و مودت اسلامی را بروز می‌دهد. مسجد مهم‌ترین وسیله‌ای است که می‌تواند وحدت امت اسلامی را تحقق بخش و تأثیری مهم در استحکام بپند جامعه اسلامی بر جای بگذارد مسجد محلی است که می‌تواند همه‌ی مسلمانان رازی یک سقف جمع کند، مسائلی مهم را برای تأمین مودت و اتحاد مسلمانان به آنان گوشزد کند و شیوه‌های علمی و عملی برای دست‌یافتن به اتحاد را تبیین کند و تعلیم دهد. اگر به تاریخ مسجد و دلایل تأسیس آن بنگریم، خواهیم دید که تبلور تفکر اسلامی، اعتقادهای دینی و استواری جامعه‌ی مسلمانان در سبای حضور در مسجد و شریعت توضیح‌ها و تعلیم‌های دینی میسر شده است. مسجد علاوه بر اینکه مرکز عبادی است، مرکز اجتماع دینی هست. این اجتماع هم برای عبادت است هم برای یکپارچه کردن امت و تمسک جمعی آنان به حب‌الله.

۳. نقش آموزشی

تاریخ به‌خوبی نشان می‌دهد که مسجد از همان صدر اسلام کانون مهم آموزش و مرکز اصلی تربیت بوده است و حلقه‌های درس و بحث در آن برپا می‌شده است. پطمبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) راه آموزش دینی و دانش را چنان برای مسلمانان هموار کردند که با گذشت زمان ارتباط مسجد و آموزش نحو مطلوبی تا امروز باقی مانده است البته، با توسعه‌ی علوم آموزش نیز پیشرفته شد

پطمبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به ابوذر می‌فرماید: «يَا أَبَا ذَرٍّ كُلُّ جُلُوسٍ فِي الْمَسْجِدِ لَغْوٌ إِلَّا ثَلَاثَةً قِرَاءَةٌ مُصَلٍّ أَوْ ذَاكِرُ اللَّهِ تَعَالَى أَوْ سَائِلٌ عَنْ عِلْمٍ»^۳، ای ابوذر! در مسجد هر نشست به جز برای سه چیز بیهوده است: نماز گزاردن، ذکر خدا گفتن و بحث علمی کردن.

در صدر اسلام یکی از کارکردهای مهم مسجد تعلیم و تعلم بوده است. مسجد توانسته است این جایگاه را

۱. سوره‌ی حجرات، آیه‌ی ۱۰.

۲. سوره‌ی آل عمران، آیه‌ی ۱۰۳.

۳. وسائل الشیعه، ج ۴، ص ۱۱۸.

از صدر اسلام تاکنون حفظ کند و اکنون نیز جلسوهای باشکوه بعضی از دروس خارج فقه و اصول در مسجد برگزار می‌شود و در بیشتر مسجدها قرآن، احکام و مسائل عقیدتی و سربری آموزش داده می‌شود.

۴. نقش قضایی

هر چند مسجد در اصل کانونی توحیدی بود که مسلمانان در آن عبادت می‌کردند و با کسب علم و معرفت راه سب و سلوک را بی می‌گرفتند؛ اما مرکزی برای حل و فصل دعاوی بین به‌شمار می‌رفت. همچنین، از آنجاکه قضاوت عملی مقدس به حساب می‌آمد، مردم در بیشتر اوقات از مسجد در جایگاه دادگاه قضاوت بین بهره می‌بردند.

۵. نقش مشورتی

افزون بر موارد فوق؛ مردم با گرد آمدن در مسجد برای رتق و فتق امور مشورت می‌کردند و مشکلات را حل می‌کردند با پناهنش مسجد، مدینه، نخست مرکز مهم اجتماعی اسلام عیبت ظفت و در آن امور دینی و دنیایی به هم در آمیخت. در مسجد مدینه فعالیت‌های مشاوره‌ای اجتماعی، به موازات وظایف دینی، انجام می‌شد.

۶. نقش پشتیبانی

جماعتی از فوئان مهاجر که مأوایی نداشتند کنار مسجد مدینه، زی سرپناه کوچکی به نام صُفّه، زندگی می‌کردند آوارگان جنگ و حوادث طبیعی بین می‌توانستند از مسجد به عنوان پناهگاه استفاده کنند. علاوه بر این، مردم هنگام بروز خشکسالی و بیماری‌های مهلک، برای دعا و طاعتش، به مسجد می‌رفتند.

۷. نقش نظامی و دفاعی

نمایش رزمی و ارایه خدمات پزشکی و دارویی بین از جمله فعالیت‌های اجتماعی مسجد بود. مسجد محل اجتماع فرماندهان سپاه، حضور مشاوران نظامی، تصمیم‌گیری‌های مهم رزمی، صدور فرمان‌های جنگی، بسیج رزمندگان، اعلان نتایج نیکارها، حفظ غنائم و رسیدگی به وضع آوارگان و اسیران بود. مسجد مرکزی فعال برای پیبرد اهداف نظامی و برنامه‌ریزی‌های دفاعی بود. این مکان مقدس، به خصوص مسجد جامع شهرها، شی مجالس و میان‌های عمومی بود که هم قاضی بر مسند قضاوت می‌نشستند هم عالمان جلسی درس تشکی می‌دادند و هم لشکرطن امور نظامی را بی می‌گرفتند.

8. نقش اداری

با پیشرفت و گسترش روزافزون اسلام، مسجدها به تدریج نهادی شدند و کانون فعال امت اسلامی و مرکز عبادی - سرطری جامعهی نو شد. بدینسان بسطی از خدمات اداری و کشوری این در مسجد ارائه می‌شد و حتی، از آنجاکه مسجد محل امری برای حفظ ثروت ملی بود، خزانهی دولت ملی تحت‌المرام این در مسجد جامع شهر نگهداری می‌شد.

9. نقش سرطری

جز معنابخشیدن به حرکات دینی، مسجد نقش چشمگیری در صحنهی سرطری ایفا می‌کند و ایمان، اعتقاد اخلاص و آثار را در خدمت به جامعه و توسعهی سرطری اسلام به‌کار می‌گیرد. چنین دید والایی به عرصهی سرطری از ژرفایی، ارزش‌گذاری و عنایت ویژهی اسلام به زندگی فردی و اجتماعی انسان حکایت دارد. باین توجه داشت که در جرطن نهضت‌های بزرگ اسلامی این مسجد در جهت نیاری و آگاه‌بخشیدن به توده‌های وسیع و قشرهای مختلف مردم نقش بسطی بارزی بر عهده داشت

در نهضت‌های صدساله‌ای اخیری ایران، مسجد کانون اصلی مبارزه علیه استبداد بوده است و نقش عمده‌ای در به‌ثمررساندن این نهضت‌ها ایفا کرده است. در جنبش تحریم تنباکو که به رهبری میرزای بزرگ شیرازی، طی سال‌های ۱۳۰۸ - ۱۳۰۹ ه.ق، روی داد (در مخالفت با دادن امطن انحصار تنباکو به یک شرکت انگلیسی در ایران) و به شکست استعمار انگلیس منجر شد، مسجدها در مخالفت با استبداد ناصری و پیروزی نهضت نقشی سازنده به‌عهده داشتند. در نهضت مشروطیت، طی سال‌های ۱۳۲۳ - ۱۳۲۵ ه.ق، که با قلم و رهبری روحانیت در ایران شکل گرفت، مسجدها کانون‌های اصلی انقلاب بودند و فعالیت‌های انقلابین را در جهت پیروزی این نهضت دینی و سرعت می‌بخشیدند. این شکوه عظمت، قداست و جاذبه در جهت ایجاد وحدت ملطن توده‌های مردمی و بسیج قشرهای مختلف برای مقابله با ظلم و استبداد، بار دیگر در جرطن انقلاب شکوهمند اسلامی این تجلی پیدا کرد.

مسجد رمز جامعیت اسلام

کلمه‌ی مسجد و مانند آن بهش از اسلام این رواج داشت قبل از اینکه رسول گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) مسجد مدینه را برطن نهاد، خداوند در سوری اسراء که مکی است و ازهی مسجد را در مورد مسجد الحرام و مسجد الاقصی به‌کار

برده است ولی در عین حال، مسجد نخستین نهادی بود که هنگام ورود پطیمبر (صلی الله علیه و آله) به مدینه شکل گرفت. این نکته حکایت از آن دارد که شکل‌گیری جامعه‌ی اسلامی بدون نقش‌آفرینی مسجد امکان‌پذیر نبوده است.

با کارکردهایی که مسجد داشت، این نهاد چنان در جامعه‌ی اسلامی نهادینه شد که مؤمنان آن را بر خانه‌های خود ترجیح می‌دادند. در واقع، ویژگی اصلی مسجد این بود که همچون اسلام با همه‌ی شئون زندگی مردم سروکار داشت و البته به همه‌ی شئون مردم جهت الهی و دینی می‌داد و این برخاسته از روح اسلام بود زیرا اسلام جوهری همه‌ی فعالیت‌های مسلمانان در جامعه‌ی اسلامی را عبودیت می‌دانست.

کارکردهای مختلف مسجد در انقلاب اسلامی

به‌طور کلی، می‌توان گفت مسجد در طول تاریخ ایران با سه نوع کارکرد نقشی مهم در تحولات کشور داشته است.

- نخست کارکرد فرهنگی - فکری - هنری: این کارکرد به‌خوبی در معماری و ادبیات ایران جلوه‌گر شده است.

- سپس کارکردهای اجتماعی مسجد: این کارکرد به‌گونه‌ای بوده است که می‌توان گفت همه‌ی جنبش‌های اجتماعی در اطراف مسجد سازمان‌یافته است.

- در نهایت کارکردهای سرطری مسجد: این کارکرد گرچه در گذشته ریشه کمیونیستی و وجود داشته است؛ ولی در دوران انقلاب و جنگ تحمیلی به اوج خود رسید و اعتراض سرطری، مشارکت بسیج سرطری و دیگر وجوه رفتار سرطری مردم را در نموده‌ای فوق جلوه‌گر کرد؛ مثل بحث‌ها و آموزش‌های سرطری، تبادل نظر، مشورت و شور و تعین سرنوشت ...

مسجد در دوران منتهی به تأسیس نظام جمهوری اسلامی جایگاه و کاربردهای نخست خود را باز یافت و در دو برهه از انقلاب اسلامی، به‌ویژه در جنگ تحمیلی، ظرفیت بی‌نظیری این نهاد عبادی - اجتماعی بر همگان آشکار شد. پس از پیروزی انقلاب، تأسیس نظام جمهوری اسلامی و فروکش کردن فضای انقلابی، کارکردهای جدی‌تر مسجد در عرصه‌های دیگری تولد یافت. حتی در آغاز جنگ تحمیلی، این مسجد بود که به‌ویژه در روستاها کارکردهای جدی آموزشی، ترویجی، بهداشتی و تعاونی را تجلی بخشید. مسجد با کمک جهاد سازندگی، سپاه پاسداران، کمیته‌های انقلاب، آموزش و پرورش، وزارت بهداشت و درمان و دیگر سازمان‌ها، افزایش آگاهی

عمومی و تخصصی را محقق کرد و روح همکاری‌های جمعی را مطلق مردم تقویت کرد. مسجدها با نمایش فیلم‌های آموزشی، تشکیل کلاس‌های آموزشی و برپایی نمایشگاه به دنبال آگاهی‌بخشی به جامعه بودند حتی اهداف دولت نیز تحقق یافت؛ مثل جامعه‌پذیری سربازی، توسعه خدمات بهداشتی و آموزش، افزایش آگاهی عمومی و تخصصی.

با آغاز جنگ تحمیلی، رویکرد سربازی مسجد با نمود دفاع و امریت ظاهر شد بیشتر ارگان‌ها و نهادها از طریق مسجد با مردم ارتباط برقرار می‌کردند اصولاً مسجد منبر، تریبون و رسانه‌ای بوده است که در جهت تعیین و تبلیغ ارزش‌ها و احکام اسلامی به کار گرفته می‌شده است. امروزه این مسجد به صورت مرکز خدمات اجتماعی فعال و پویایی در آمده است که نتایج سازندگی آن در زمینه‌های گوناگون برکسی پوشیده نیست.

بررسی تطبیقی نقش آفرینی مسجد

همان‌گونه که مسجد در صدر اسلام و عصر رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) فقط محل عبادت، اعتکاف، اقامه نماز جماعت، تعلیم و تعلم، سخنرانی و خطابه نبوه است و علاوه بر این کارهای سربازی، اجتماعی و... این داشته است. امروزه این مسجد کانون گرم سربازی، اجتماعی و... است. بدین سان مسجد همواره محل نشر شریعت مقدس اسلام در تمامی ابعاد بوده است.

در تاریخ معاصر، نهضت‌های اسلامی (به خصوص انقلاب اسلامی) برای شکل‌گیری و تداوم مسجد را پایگاه اصلی خود قرار داده‌اند و اکنون این چنین است. بی‌جهت نیست که دشمن در سربستی‌های استعماری جدید، به جای تقویت نیروی نظامی خود، در صدد تضعیف و نیروی کردن مسجد برآمده است. امام راحل فرموده‌اند: «از فائتوهای آمریکا نترسید، از خالی‌شدن مساجد بترسید». نکته‌ی مهم این است که در جامعه‌ی دینی مراکز و سازمان‌های مختلف بایستی حول محور مسجد سامان یابند؛ زیرا در آن صورت می‌توان در مقابل آسیب‌های یکسان‌سازی و نابودی فرهنگ‌ها در درونی امروز مصون ماند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

از مباحث قبلی روشن شد که مسجد همواره سنگر دفاع از حریم مقدس اسلام و تجلی‌گاه عشق، عبادت و خشوع بوده است. در طول تاریخ، بزرگانی همچون پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و اصحاب بلوفائش سربازان مدافع مسجد بوده‌اند.

ی‌شک، یکی از عوامل مهم وجود و تداوم فرهنگ‌سلاهی در دنیای امروز مسجد است. بدین سان، بخش عظیمی از فرهنگ درخشان و تمدن‌والای اسلامی که امروز در دسترس ماست مرهون عملکردهای آموزشی، سرپرشی و اجتماعی مسجد در طول تاریخ اسلام است

با توجه به شئون مختلف جامعه اسلامی، همواره کارکرد مسجد از امور عادی فراتر رفته است و ابعاد فرهنگی، اجتماعی و سرپرشی را نیز در بر گرفته است به علاوه مسجد همیشه کانون همگرایی مسلمانان بوده است؛ به همین دلیل این نهاد دینی - اجتماعی با ازین رفتن بی جا بجایی حکومت‌ها هیچ‌گاه نقش محوری خود را از دست داده است. از آنجکه در اوج عصر ارتباطات نیز هنوز بهترین، سالم‌ترین و کارآمدترین رسانه مسجد است، بدین است آینده‌شناسی مسجد برای نظام جمهوری اسلامی ایران و دیگر جوامع اسلامی یکی از ضرورت‌ها است که از منظر نهادسازی ضروری‌تر هم می‌شود. برای اساس، بانی با انجام تحقیقات گسترده‌تر در سری تحول‌های سرپرشی - اجتماعی (مبتنی بر روش‌های علمی و تخصصی) به شناخت علمی مبتنی بر واقعیت برسیم

از سوی دیگر، دولت بانی نهاد مسجد را در راستای کارکردهای جدی و احطی توانمندی‌های قدیم فعال و از گسترش و پیشرفت مساجد حمایت کند تقویت مشارکت سرپرشی مردم، تعمیق و توسعه، جامعه‌پذیری سرپرشی، حل و فصل منازعات و چالش‌های اجتماعی و تقویت روح مدیته، و نظم و قانونمندی باید در پرتو مسجد متجلی گردد در جهاتی که با دگرگونی‌های سریع در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و سرپرشی روبه‌روست، احطی و حفظ جایگاه مسجد، به تلاش زیادی نیاز دارد امروز بانی درباری مسائل فرهنگی پیش از گذشته کار کرد و فقط در این صورت است که مساجد می‌توانند نقش تاریخی خود را در تربیت عبادی، اجتماعی، سرپرشی و فرهنگی ایفا کنند

این پیشنهادها می‌تواند تا حدودی ما را به هدف فوق‌نزدیک تر کرد و در زمینه‌ی جذب انسان‌ها راهگشا

باشد:

۱. تقویت مسجد از نظر امکانات؛ مانند رسیدگی به ساختمان مسجد و نظافت آن و تجهیز امکانات

گرمایی و سرمایی با همکاری نهادهای مسئول؛

۲. توجه بیشتر به وضعیت ظاهری و زیباسازی مسجد؛

۳. تشکیلی و تقویتی کتابخانه‌هایی مناسب مسجد؛
۴. برگزاری مسابقات متنوع حول کتاب‌های مذهبی مناسب؛
۵. دقت در انتخاب امام جماعت به خصوص از لحاظ ویژگی‌های اخلاقی و عملکردی؛
۶. توجه بیشتر امامان محترم جماعت بطولانی نشدن نمازهای جماعت به خصوص هنگام حضور نسل جوان؛
۷. به کارگیری هیئت امنای صاحب ابتکار و خلاقیت تا بتوانند با برنامه‌ریزی‌های متنوع افراد را به مسجد جذب کنند؛
۸. انجام تبلیغات مناسب و منطقی و پرهیز از برخوردی تند و خشن با نوجوانان
۹. فعال کردن کانون فرهنگی مستقر در مسجد و متنوع کردن برنامه‌های آن؛
۱۰. تلاش برای احطای کارکردهای مختلف مسجد با برنامه‌ریزی کلان.

منبع: دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد